

Tragom čitateljstva *Zore dalmatinske* (1844–1849), prvog dalmatinskog preporodnog glasila

Uvod

Tjednik *Zora dalmatinska* (1844–1849) bio je prvi preporodni list u Dalmaciji i prvi hrvatski književni list koji je izlazio izvan Zagreba, a koji je, tiskan na narodnom jeziku, odigrao važnu ulogu u oblikovanju i jačanju hrvatskog nacionalnog identiteta. Kronologijski, bio je to treći hrvatski preporodni časopis, a od prvih dvaju – *Danice* i *Kola*, također književnih listova – razlikovao se po tome što je izlazio u Zadru, a ne u Zagrebu. U želji da *Zora dalmatinska* bude časopis koji će potaknuti prosvjeđivanje širih narodnih slojeva, pokrenuo ga je 1844. godine Ante Kuzmanić, ugledni liječnik i intelektualac, nadajući se da će nepismenim seljacima, ciljanoj čitateljskoj publici, pouke i poruke lista prenositi seoski župnici, učitelji, glavari i činovnici. Tjednik je objavljivao obilje praktičnih savjeta o zdravlju, odgoju djece, poljoprivredi, stočarstvu, ribarstvu, brodogradnji i sličnim temama, promičući pritom kroz literarna djela i povijesne članke i hrvatsku književnost i kulturu. S vremenom, s novim urednicima – književnikom i prevoditeljem Ivanom Augustom Kaznačićem i profesorom teologije Nikolom Valentićem – te, posljedično, s pojavom sve većeg broja književnih priloga list se sve više razvijao u smjeru književno-kulturnog tjednika.¹ Dotadašnji prilozi, kojima je svrha bila općenarodno prosvjeđivanje, velikim su dijelom ustupili mjesto priložima iz pod-

¹ Kuzmanić je bio urednikom 1844. godine, iako se smatra da je u prvo vrijeme stvarnim urednikom bio Petar Preradović koji se, kao austrijski časnik, nije smio tako potpisati (Maštrović 1995: 61). Nakon Kuzmanićeve povlačenja s mjesta urednika, 1845. godine urednikom postaje Ivan August Kaznačić. Nikola Valentić je na mjestu urednika bio od siječnja do kraja rujna 1846. godine, a potom uredništvo ponovno preuzima Kuzmanić te na tom mjestu ostaje, s iznimkom nekoliko brojeva kojima su urednici bili braća Battara, do gašenja lista u lipnju 1849. godine.

ručja književnosti. Nakon proglašenja slobode tiska u proljeće 1848. godine *Zora dalmatinska* postaje politički sve angažiranija te se “profilira i kao važna *demokratska* politička tribina” (Lipovčan 1995: 139) na čijim se stranicama zagovarala ideja integracije hrvatskih zemalja te se otvoreno pisalo o novim slobodama, ponajprije o slobodi tiska i uporabi hrvatskog jezika u školama i javnim ustanovama. Zbog toga se uobičajeno drži da je njezina pojava značila početak pripreme faze preporodnog pokreta u Dalmaciji, odnosno razdoblje tzv. pretpreporoda (Stančić 1981: 236).² Iako je ovaj tjednik izlazio samo nekoliko godina, ostavio je dubok trag u povijesti hrvatske periodike jer je postao simbolom borbe za hrvatski jezik i kulturu te je odigrao ključnu ulogu u razvoju hrvatske nacionalne svijesti i kulturnog identiteta u Dalmaciji. Preradovićeve budnica *Zora puca, bit će dana*, objavljena već u prvom broju, nepovratno je odredila njegov preporodni karakter. U Dalmaciji, koja se stoljećima razvijala pod stranim, mletačkim utjecajem i u sferi talijanskog jezičnog izraza, tjednik na narodnom (hrvatskom) jeziku imao je osobito značajnu ulogu.

O *Zori dalmatinskoj* do sada je već puno pisano – dobro su poznate, primjerice, tadašnje društveno-političke prilike, pravopisno-jezične nesuglasice urednika i suradnika, zdravstveno-prosvjetiteljska nastojanja lista, njegovi znanstveni prinosi, ali i nacionalno-kulturni značaj vidljiv kroz brigu za hrvatski književni jezik, priloge o izvornoj narodnoj kulturi i usmenoj književnosti, pjesnička i prozna djela hrvatskih pisaca i pjesnika, prve hrvatske prijevode inozemnih književnih autoriteta, koji su listu osigurali važno mjesto u povijesti hrvatskog prevoditeljstva, priloge iz lokalne povijesti i arheologije i slično.³ Poznato nam je i da su u *Zori dalmatinskoj* objavljivali brojni ugledni intelektualci i književnici toga vremena, koje možemo, s obzirom na značaj ovog tjednika, smatrati jezgrom “patriotske zajednice” u Dalmaciji (Lakuš 2007), a dolazili su iz svih hrvatskih krajeva, što je utjecalo na izgradnju svijesti o kulturnom i nacionalnom zajedništvu te omogućilo stvaranje jedinstvenog hrvatskog komunikacijskog prostora. Ne znamo, međutim, gotovo ništa o njezinim pretplatnicima. List se, naime, financirao sustavom pretplatništva, sukladno tadašnjoj nakladničkoj praksi u kojoj je tzv. kolektivno mecenatstvo zamijenilo sustav individualnog mecenatstva svojstven prethodnim stoljećima. Premda je još prije više od četiri desetljeća Stijepo Obad ustanovio da su naslov i program lista privukli “lijep broj pretplatnika iz Dalmacije i izvan nje” (Obad 1977: 97), a Vjekoslav Maštrović ih dva desetljeća poslije,

² O nekim drugim periodizacijama narodnog preporoda u Dalmaciji vidi, primjerice, u: Cetnarowicz 2006.

³ Najopsežnija i najcjelovitija analiza *Zore dalmatinske* dostupna je u zborniku radova *Zora dalmatinska (1844-1849)*, nastalom prigodom obilježavanja 150. obljetnice toga tjednika na znanstvenom skupu u Zadru u listopadu 1994. godine. Da je *Zora dalmatinska* nepresušan izvor istraživačkih tema, svjedoči i znanstveni kolokvij *Zora dalmatinska 1844. – 2019.* koji je bio održan 2019. godine povodom 175. obljetnice početka izlaza lista.

služeći se sačuvanim popisom pretplatnika iz 1844. godine, i prebrojio, o pretplatnicima znamo zapravo vrlo malo. Maštrović u kratkom paragrafu donosi samo vrlo općenite podatke o geografskoj distribuciji pretplatnika u Dalmaciji i izvan nje te na temelju toga zaključuje da je *Zora dalmatinska* bila čitana diljem hrvatskih zemalja te je, kao takva, imala svehrvatski karakter (Maštrović 1995: 61).

Unatoč postojanju nekoliko empirijski usmjerenih radova⁴ popisi pretplatnika, često *nevidljivi* na različitim razinama (iz perspektive parateksta, na razini kataloških opisa itd.), nisu sve donedavno pronašli svoje “teorijski prepoznatljivo mjesto” u području istraživanja književnosti i knjige, iako su njihova višedimenzionalnost i istraživački potencijal neosporni (Hameršak 2020: 129–130).⁵ Suvremena povijest knjige i čitanja popise pretplatnika, unatoč nekim istraživačkim ograničenjima,⁶ također drži važnim i relevantnim izvorom za istraživanje povijesti distribucije knjiga, novina i časopisa te za donošenje zaključaka o čitateljstvu (Darnton 1982: 76; Darnton 1986: 11; Lakuš i Vukadin 2012). Iako pretplatnici, opravdano to zamjećuje Hameršak (2020: 129),⁷ izravno nisu navedeni u području povijesti knjige dobro znanom modelu Darntonova komunikacijskog kruga usmjerenog na materijalne aspekte cirkulacije tekstova (Darnton 1982: 67–68),⁸ neizravno ipak jesu, i to kao kupci te kao članovi knjižnica i čitateljskih klubova koje Darnton bilježi kao primjere kategorije čitatelja. Kao kupci stoga što su pretplatnici svojom narudžbom/kupnjom zapravo snosili troškove tiskanja, a kao članovima knjižnica i čitateljskih klubova zbog toga što među pretplatnicima nerijetko pronalazimo i njih.

⁴ O dosadašnjim istraživanjima vidi u: Lakuš i Vukadin 2012; Hameršak 2020.

⁵ Hameršak problematizira temporalne, spacijalne, supstancijalne, pragmatične i funkcionalne značajke popisa pretplatnika, ukazujući i na njihovu važnu ekonomsku, simboličku i nacionalno-integracijsku funkciju.

⁶ Treba, naime, znati da pretplatnici nisu uvijek i nužno morali biti i čitatelji, pa zbog toga mnogi drže da upotreba popisa pretplatnika kao izvora za istraživanje čitateljstva zahtijeva određeni oprez. Primjerice, na početku pretplatničkih lista nerijetko se isticalo ime vladara, nekog visokog crkvenog velikodostojnika ili neke druge važne javne osobe, no malo je vjerojatno da su se oni na knjigu i/ili časopis doista i pretplatili, a još manje da su je/ga čitali. Imena uglednika trebala su samo jamčiti kvalitetu djela te su nakladniku služila kao vid promidžbe i bila izraz želje za pronalaženjem mjesta na knjižarskom tržištu. Nadalje, moguće je da je pojedinim pretplatnicima, taštine ili promidžbe radi, bilo jedino važno na pretplatničkoj listi obznaniti svoje ime, podrijetlo, društveni status ili zanimanje, ali zapravo knjigu ili časopis nisu čitali. Također, u to je vrijeme bilo posve uobičajeno da se na knjigu ili časopis u ime svojih kćeri, majki ili supruga pretplaćuju muškarci, pa zapravo oni i nisu bili čitatelji (Lakuš i Vukadin 2012: 36, 61–62). Također, popisi pretplatnika ništa ne govore o motivima za kupnju ili posudbu knjiga ili časopisa, a jednako nam tako ništa ne govore ni o tome kako su se knjige čitale (Raven 2018: 122).

⁷ Pretplatnici se, naime, mogu aktualizirati na različitim mjestima Darntonova komunikacijskog kruga. Osim što sudjeluju u financiranju ili barem u planiranju tiska, često sudjeluju i u raspačavanju, a također su, no ne i nužno, kako je već objašnjeno, i čitatelji.

⁸ Darntonov produkcijsko-distribucijsko-recepcijski krug kreće od autora preko nakladnika, tiskara (slagara i drugih) s dobavljačima (tinte, papira i drugog), distributera (agenti, krijumčari i drugi) i prodavača knjiga do čitatelja (kupaca, članova knjižnica i drugih) i konačno opet do autora.

Na relevantnost i važnost do sada jedine poznate pretplatničke liste *Zore dalmatinske* iz 1844. godine upozorio je još prije tridesetak godina Lipovčan (Lipovčan 1995: 141–142; Lipovčan 2006: 215–216). Tiskan kao dodatak prvom broju pod naslovom “Imena Gospode pridbrojiteljah na Zoru Dalmatinsku u godini 1844.”, taj popis pretplatnika sadrži njihova imena i prezimena, poredana dvo-stupačno, abecednim redom, s iznimkom cara Franje Karla, nadvojvode austrijskog, te Ivana Augusta Turszkyog, namjesnika te civilnog i vojnog upravitelja Dalmacije, koji se navode na samom početku.⁹ No osim njihovih imena i prezimena sadrži i niz drugih dragocjenih podataka – spol, zanimanje i/ili društveni status, kao i mjesto prebivanja pretplatnika te, vrlo rijetko, broj primjeraka na koji se pretplatnik pretplatio. Na temelju tih podataka moguće je rekonstruirati profesionalni, a time dijelom i društveni profil pretplatnika, kao i njihovu geografsku disperziju. Cilj je ovog rada dvojak – pridonijeti rasvjetljavanju čitateljstva 19. stoljeća, koje nam je do sada još uvelike nepoznato, ali i, imajući u vidu da je pokretanje *Zore dalmatinske* označilo početak sustavne nacionalne agitacije u Dalmaciji, ustanoviti sastav patriotskog kruga okupljenog oko tog lista.¹⁰ U preporodnom i preporodnom razdoblju, naime, popisi su pretplatnika imali izrazitu nacionalno-integracijsku funkciju (Hameršak 2020: 136). Kako navodi Stipčević (2008: 82), pretplatništvo je bio učinkovit način uključivanja širih društvenih slojeva u preporodni pokret. Ono se tako može interpretirati kao proces u kojem nacija preuzima ulogu mecene (Falski 2018).

Brojnost pretplatnika

Zora dalmatinska imala je 748 pretplatnika,¹¹ što je zapravo bio razmjerno velik broj jer, iako se prosječan broj pretplatnika nekih hrvatskih (književnih) listova kretao između 500 i 1200, većina je njih ipak bila bliža donjoj nego gornjoj

⁹ Popisi pretplatnika nisu uvijek bili organizirani abecedno. Dapače, dosadašnja su istraživanja pokazala da su češće bili organizirani topografski, prema regijama, gradovima i/ili mjestima, a unutar toga nerijetko prema povjerenicima koji su pretplatu prikupljali (Hameršak 2020: 137; Lakuš 2009: 40).

¹⁰ Prema češkom povjesničaru Miroslavu Hrochu nacionalni pokreti malih nacija uobičajeno prolaze kroz tri faze: fazu znanstvene propagande nacionalnog razvoja, fazu nacionalne agitacije i fazu nastajanja masovnog nacionalnog pokreta. Drugu fazu, koja je ključna za male nacije kao što je hrvatska, karakterizira “živa patriotska agitacija” (Hroch 2006: 53–54). Na hrvatskom povijesnom prostoru toj fazi pripada razdoblje od 1835. do 1849. godine, dakle upravo razdoblje u kojem je izlazila *Zora dalmatinska* (Gross 1981: 283).

¹¹ Maštrović navodi da se na *Zoru dalmatinsku* pretplatilo 746 pretplatnika (Maštrović 1995: 61), no zapravo je toliko bilo pretplata, a pretplatnika je bilo 748, jer na popisu pronalazimo pretplatu gospodina Garagnina koji se na list pretplatio u svoje ime i u ime svog brata (“Garagnini de, bratja posjednici u Trogiru”) te pretplatu splitske tiskarice Marije Piperata koja se pretplatila u svoje ime i u ime svoga sina (“Piperata Maria i sin u Splitu”). Lipovčan spominje ukupno 800 imena i ustanova (Lipovčan 1995: 141–142), a Stipčević navodi da ih je bilo oko 720 (Stipčević 2006: 120), odnosno 740 (Stipčević 2008: 87).

granici (Barac 1933: 2).¹² Zanimanje je, dakle, za takav tjednik postojalo. Imajući u vidu činjenicu da pretplatnici i čitatelji ipak nisu istoznačnice, možemo zaključiti da je broj čitatelja mogao biti i veći jer su se na tjednik pretplaćivale i mnoge čitaonice, samostani, škole, čak i kavane, pa je stizao u ruke većeg broja čitatelja, a vjerojatno su ga čitali i članovi obitelji pretplatnika. Nije bila rijetkost ni da se časopisi, baš kao i knjige, posuđuju prijateljima i poznanicima, a postojala je i stalna praksa kolektivnog čitanja časopisa nepismenim seljacima, što je obično činio župnik, nakon kojeg je slijedilo i tumačenje pročitano (*Il Rammentatore Zaratino* 1846). Istodobno je, međutim, broj čitatelja mogao biti i manji jer je moguće da se katkad broj pretplatnika i preuveličavao radi reputacije nakladnika ili autora. Među pretplatnicima je zasigurno bilo i onih koji su se na tjednik pretplatili isključivo zbog osobne taštine, jer su na taj način mogli javno obznani svoje ime i društveni status (Lakuš 2009: 34; Lakuš 2012: 36). Naposljetku, moguće je i da je među pretplatnicima bilo pojedinaca koji su se na tjednik pretplatili iz domoljubnih pobuda, ali možda bez stvarne intencije da ga čitaju. Nakladnici su, naime, u to vrijeme često apelirali na nacionalni osjećaj i domoljublje čitatelja, pa je takav slučaj bio i sa *Zorom dalmatinskom*. U tom je smislu i znakovit naslov proglasa – “Poziv svim ljubiteljima krasnoga i sladkoga hervatskoga jezika narodnoga nauka i napridka” – koji su nakladnici, braća Battara, objavili uoči prvog broja. Iste te godine braća pozivaju na pretplatu “sve one koji se zalažu za nacionalnu dobrobit i sve koji u svojim srcima nose iskru domoljubne ljubavi” (*Il Rammentatore Zaratino* 1844), a slično čitamo i u oglasu iz ožujka 1847. godine:

... Braćjo Dalmatinci, i vi ostali juxnoslavjani! Ostali narodi vide se u Europi od nas jači, pametniii, i izobraxenii, jere u svojim jezicim rade, štiiu, pišu, i troše, i nami brez ovoga nije puta k napridku, mi brez ovoga moxemo na više mistah puk vidjeti, ali našu narodnost nemoxemo pokazati. Pridbrojiteljah iliti prijateljah ovoga xeljno-ga Lista biase do sada malo, i tek toliko, da su se mogli s mukom platiti samo stroški za papir, slaganje, i tištilo. Istina je, da je siromašna naša derxava, ali i pak derximo, da bi kod prave ljubavi Domovine, i Narodnosti gotovo svaki Namastir, svako barem po tri, po četiri, ili pet blixnjih Xupnikah, i svitovnjih Čustnikah, negovorech od moguče Gospode, i Vlastelinah, mogli po jedan List derxati, i ovako s jednim malim darom veliko Dobro Narodno podupirati. Ako nebude ovoga podupiranja, zaludu che biti svaka nasa jos najučenija, i najmudrija priduzimanja. (*Zora dalmatinska* 1847: 104)

¹² Primjerice, *La Dalmazia* (1845–1847), list tiskan u Zadru na talijanskom jeziku, imao je 1847. godine samo 169 pretplatnika. Bilo je, dakako, i iznimaka, pa je tako *Srbsko-dalmatinski magazin* (1836–1873), preporodni list koji je imao važnu ulogu u razvoju preporodnih ideja srpskog naroda u Dalmaciji te bio namijenjen uglavnom srpskom dijelu stanovništva, u pojedinim godištima imao 500 ili čak nešto više pretplatnika, iako se katkad taj broj spuštao i do samo dvjestotinjak pretplatnika (Prpa-Jovanović 1988: 110). Što se tiče knjiga, broj pretplatnika bio je puno manji, pa se tako u prvoj polovici 19. stoljeća u većini slučajeva kretao od oko 150 do 300 (Lakuš 2009: 39), iako je, dakako, bilo i iznimaka. Tek se od sredine 19. do početka 20. stoljeća knjige tiskaju u 500 do 1000 primjeraka (Barac 1933: 2).

S obzirom na to da, osim pretplatničke liste iz 1844. godine, podataka o pretplatnicima idućih godišta gotovo da i nemamo, broj čitatelja *Zore dalmatinske* u godinama koje slijede možemo procijeniti uglavnom samo na temelju svjedočanstava samih nakladnika, odnosno urednika. Tako, primjerice, u oglasu za *Zoru dalmatinsku* iz 1846. godine čitamo da je taj tjednik postao “jedan od najuglednijih i možda najčitanijih ‘ilirskih’ listova u Monarhiji (*Il Rammentatore Zaratino* 1846). Moguće je, međutim, da je ta konstatacija i preuveličana te da je nakladnicima, braći Battara, služila za pridobivanje novih pretplatnika – velik broj čitatelja trebao je ostalima biti svojevrsan jamac kvalitete i zanimljivosti lista. Znamo da je *Zora dalmatinska* imala poteškoća s pronalaženjem novih pretplatnika jer o tome svjedoče stalni pozivi na pretplatu, kao i poslovni potezi njezinih urednika. Naime, kada je list počeo gubiti na zanimljivosti i popularnosti zbog brojnih nesuglasica oko uredničke politike, kao i pravopisno-jezičnih rasprava sa Zagrebačkom filološkom školom,¹³ na zamolbu su urednika i nakladnika pokrajinski organi vlasti već prve godine, nakon većinom pozitivnih mišljenja okružnih poglavara i biskupskih ordinarijata o svrsishodnosti časopisa, otkupili velik dio naklade i raspodijelili je općinama, župnicima i učiteljima diljem Dalmacije (Obad 1977: 101–104). Nadalje, promjenom koncepcije lista i njegovim okretanjem u smjeru književno-kulturnog časopisa novi je urednik Ivan August Kaznačić nastojao 1845. godine čitatelje pridobiti i među intelektualcima, pokušavši se na taj način nositi s financijskim teškoćama u kojima se tjednik našao. Godine 1849. urednik Ante Kuzmanić je u prvom broju lista dramatično opisao stanje u kojem je *Zora dalmatinska* bila na početku šeste godine izlaženja, navodeći da se broj pretplatnika sveo na samo 60 (*Zora dalmatinska* 1849: 4). Drastično smanjenje pretplatnika u odnosu na prvu godinu izlaženja vodilo je gašenju časopisa pola godine poslije.¹⁴

Što je točno presudilo kraju tog prvog preporodnog lista u Dalmaciji, nije posve sigurno,¹⁵ no cijena časopisa zasigurno nije. Ona je bila izražena u fiorinima/forintama koje su se u Dalmaciji upotrebljavale do 1892. godine (Zöllner i

¹³ Kuzmanić je bio predvodnik Zadarske filološke škole, zagovarajući štokavski ikavski, prema ponešto izmijenjenu dalmatinskom pravopisu iz 1820. godine, pa već od četvrtog broja *Zore dalmatinske* ulazi u pravopisnu i jezičnu raspravu s predstavnicima Zagrebačke filološke škole, koja je zagovarala ijekavsku štokavštinu i Gajev pravopis. Međutim, već su se 1845. godine, kada je urednik bio Kaznačić, počeli objavljivati neki članci pisani Gajevim pravopisom. Valentić je također prihvatio Gajev pravopis, no povratkom Kuzmanića na mjesto urednika u listopadu 1846. Gajev pravopis postupno je zamijenjen dalmatinskim pravopisom i štokavskom ikavicom.

¹⁴ Nakladnici braća Battara velikim dijelom za to okrivljuju urednike, posebno Antu Kuzmanića, smatrajući da je do gašenja časopisa ponajprije došlo zbog pravopisnih previranja, ali i promjena na mjestu urednika (*Zora dalmatinska* 1849).

¹⁵ U literaturi, primjerice, pronalazimo da je ovaj tjednik prestao izlaziti zbog pooštrene cenzure (*Zora dalmatinska*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Zagreb: Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2013–2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/zora-dalmatinska>. Pristupljeno 22. lipnja 2024).

Schüssel 1997: 274) i iznosila je 4 fiorina u Zadru, a u ostalim mjestima u Austrijskom Carstvu, zbog poštarine, 5 fiorina.¹⁶ Časopis se mogao platiti i u “četiri jednaka roka” u knjižari braće Battara, kako se navodi u njegovu zaglavlju. U to je vrijeme plaća učitelja iznosila 840, 945 ili 1050 fiorina/forinti na godinu, ovisno o godinama staža, a gimnazijskih profesora s 30 godina staža 1355 forinti (Stipčević 2008: 122), što znači da su učitelji i profesori taj časopis sebi zasigurno mogli priuštiti. S težacima je ipak situacija bila nešto drukčija, jer su se njihove dnevne nadnice kretale od samo 0,20 do 1,20 fiorina (Peričić 1993: 142). Međutim, oni su do časopisa dolazili na druge načine, najčešće posredstvom župnika, a možda i u čitaonicama, knjižnicama ili kavanama. Broj je čitatelja, dakle, unatoč postojanju popisa pretplatnika, nemoguće točno odrediti.

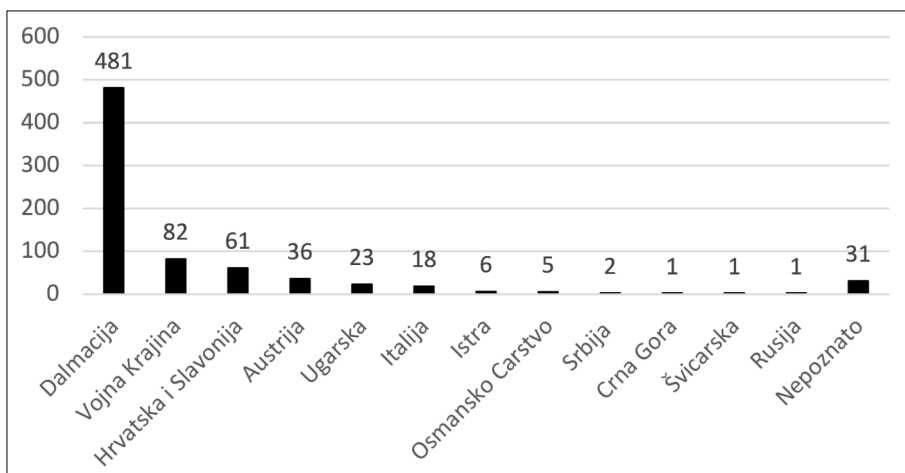
Geografska disperzija pretplatnika

Pretplatnici na *Zoru dalmatinsku* dolazili su iz različitih regija, no, očekivano, najviše ih je (481 ili gotovo 65%), kao, uostalom, i suradnika (Lakuš 2007: 30), bilo iz Dalmacije.¹⁷ Oni iz Vojne krajine činili su oko 11% svih pretplatnika, pretplatnici iz Banske Hrvatske i Slavonije činili su oko 8%, oni iz Austrije oko 5%, oni iz Ugarske oko 3%, a oni iz Italije oko 2%. Udio pretplatnika iz ostalih regija puno je manji i ne prelazi 1% (Graf 1). Važno je primijetiti da su pretplatnici iz udaljenijih regija, kao što su Švicarska ili Rusija, zapravo bili domaći ljudi koji su prebivali u tim zemljama, pa su se odatle i pretplatili na *Zoru dalmatinsku*.

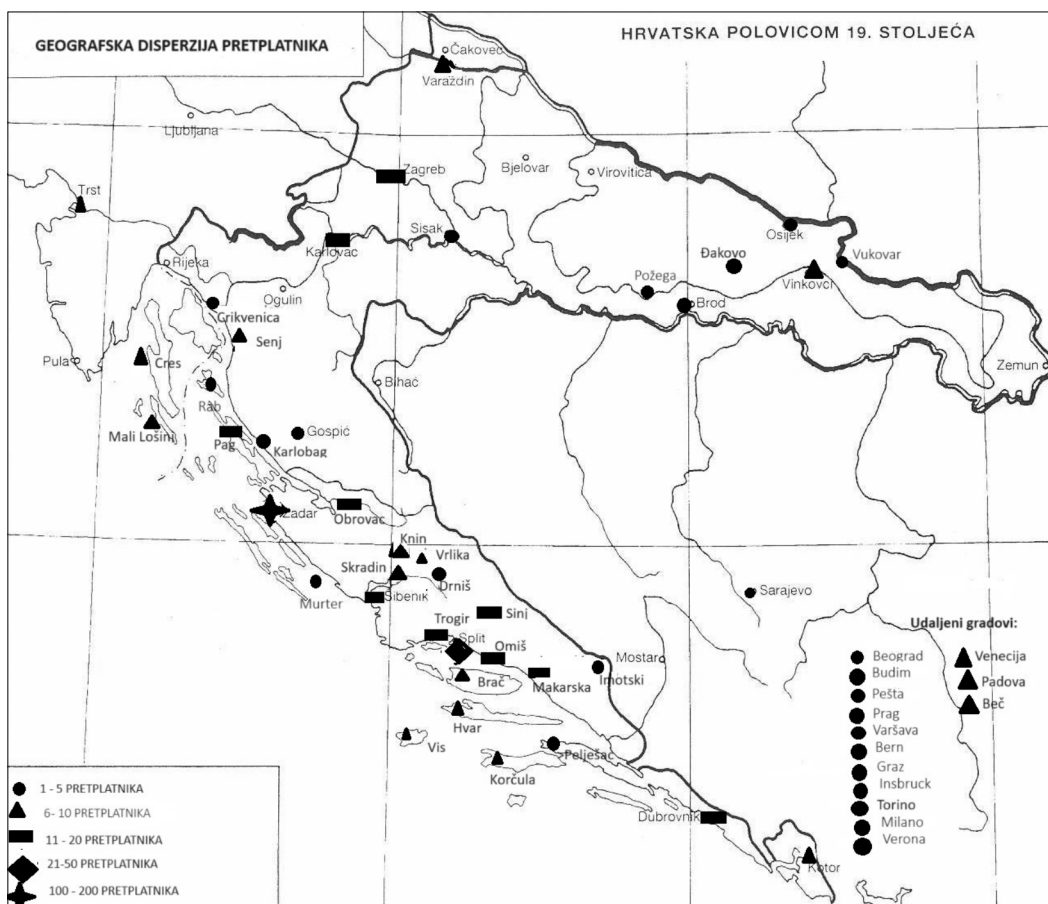
Pretplatnici iz Dalmacije uglavnom su bili iz većih urbanih sredina uz obalu, kao što su Zadar (158) i Split (41). Bila su to inače najvažnija mjesta preporodnih događaja u Dalmaciji te je u njima očito bila smještena i najgušća patriotska mreža.

¹⁶ Od 5. travnja 1847. godišnja pretplata iznosila je 2 fiorina u Zadru, a u ostalim mjestima Austrijskog Carstva 2,40 fiorina. U siječnju 1849. pretplata u ostalim mjestima Carstva iznosila je 3 fiorina, dok je u Zadru ostala ista. Od lipnja te iste godine i u Zadru i u ostalim mjestima Austrijskog Carstva cijena je bila ista i iznosila je 2 fiorina. U molbi upućenoj čitateljima u prvom broju šestog i posljednjeg godišta (1849) cijena je izražena u krajcarima, pa se navodi da *Zora dalmatinska* stoji 45 krajcara za četvrt godine, odnosno 30 krajcara u Zadru, a izvan Zadra 15 krajcara. No u zaglavlju je cijena i nadalje izražena u fiorinima.

¹⁷ Iako su se povijesne granice europskih država sredinom 19. stoljeća razlikovale od današnjih, odlučeno je mjesto prebivanja pretplatnika, jasnoće radi, razvrstati slijedeći današnju političku kartu Europe. Time se izbjeglo, primjerice, svrstati Milano, Veneciju, Prag ili Lavov u austrijski dio Habsburške Monarhije umjesto u Italiju, Češku i Ukrajinu ili pak Varšavu u Rusko Carstvo umjesto u Poljsku. Iznimku jedino čini hrvatski povijesni prostor koji je podijeljen, opet jasnoće radi, na regije, što je važno zbog razumijevanja uloge koju je *Zora dalmatinska* imala u procesu integracije hrvatskih zemalja. Iz toga razloga pretplatnike možemo pronaći u sljedećim skupinama: 1) Dalmacija, 2) Vojna krajina, 3) Banska Hrvatska i Slavonija, 4) Istra i kvarnerski otoci, 4) Slovenija, 5) Austrija, 6) Mađarska, 7) Italija, 8) Bosna i Hercegovina, 9) Srbija, 10) Crna Gora, 11) Češka, 12) Ukrajina, 13) Poljska te 14) “nepoznato”, u koju su svrstani pretplatnici, njih 31 (oko 4%), koje se nije moglo sa sigurnošću staviti ni u jednu od navedenih skupina. Podatak o mjestu prebivanja postoji za sve pretplatnike.

Graf 1. Geografska disperzija pretplatnika

Karta 1. Geografska disperzija pretplatnika

Velikim su dijelom, naime, i suradnici *Zore dalmatinske* živjeli upravo u Zadru (Lakuš 2007: 31).¹⁸ Pretplatnici su, uz Zadar i Split, dolazili i iz drugih obalnih gradova,¹⁹ ali i iz dalmatinskog zaleđa, najviše iz Sinja (17) i Obrovca (15),²⁰ te s otoka, najviše s Paga (13), koji je Zadruga geografski i najbliži.²¹ Iako udio pretplatnika iz Vojne krajine nije bio tako velik (82), valja ih svakako spomenuti jer su, nakon pretplatnika iz Dalmacije, bili najzastupljeniji. Raspršeni diljem Vojne krajine, dolazili su iz niza manjih gradova i mjesta, no najveći ih se broj pretplatilo iz Karlovca (17).²² U Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji udio je pretplatnika bio relativno mali (61), što je vjerojatno posljedica činjenice da je prvi urednik *Zore dalmatinske* bio zagovaratelj štokavske ikavice i dalmatinske ortografije iz 1820. godine koja govornicima štokavske ijekavice nije bila toliko bliska.²³ Očekivano, najviše je pretplatnika dolazilo iz Zagreba (20), a preostali je dio pretplatnika bio raspršen diljem regije.²⁴ Pretplatnici su, dakle, dolazili s cijelog etničkog i geografskog područja na kojem žive Hrvati (Karta 1). Unatoč tomu što je najveći dio njih dolazio iz Dalmacije, gotovo 65%, značajna je činjenica da su pretplatnici izvan Dalmacije činili čak 30% svih pretplatnika. Iz toga zaključujemo da je *Zora dalmatinska* u velikoj mjeri podupirala stvaranje jedinstvenog komunikacijskog prostora na cijelom hrvatskom etničkom teritoriju, podupirući tako i proces nacionalne, političke i kulturne integracije hrvatskog naroda.

Vrste pretplatnika

Najveći broj pretplatnika, njih 681 (91%), čine individualni pretplatnici, odnosno osobe koje se na popisu pojavljuju imenom i prezimenom. Kolektivni su pretplatnici, poput uredništava novina, čitaonica, kavana, škola i sveučilišta, vjerskih i drugih organizacija, knjižara i knjižnica te Carske kraljevske vlade u Zadru, činili preostalih 9% (67).

¹⁸ Uz Zadar značajan je udio suradnika živio i u Dubrovniku i Zagrebu.

¹⁹ Najviše ih je bilo iz Šibenika i okolice (17), Dubrovnik (16), Omiša i okolice (14), Makarske i okolice (11), Trogira i okolice (11) i Kotora (10).

²⁰ Uz Sinj i Obrovac pretplatnika je bilo i iz drugih mjesta dalmatinskog zaleđa – Skradina (7), Knina (6), Vrlike (6), Drniša (5), Imotskog (4) i drugih manjih mjesta.

²¹ Uz Pag bilo ih je i s Visa (8), Hvara (8), Brača (6), Cres (6), Lošinja (6), Korčule (6), Raba (4), Murtera (3) itd.

²² Osim iz Karlovca pretplatnici su dolazili i iz Senja (9), Vinkovaca (6), Otočca (5), Broda (4), Gospića (3), Karlobaga (3) i niza drugih manjih mjesta.

²³ Za Gajev će se pravopis, kako je već spomenuto, tek opredijeliti drugi urednik *Zore dalmatinske*, Ivan August Kaznačić (Stojan 1995: 334), a ta će se politika nastaviti i za vrijeme Nikole Valentića (Maštrović 1995: 66).

²⁴ Bilo ih je iz Varaždina (7), Crikvenice (4), Đakova (3), Osijeka (2), Požege (2), Siska (2), Vukovara (2) i drugih manjih gradova i mjesta u kojima se pojavljuje najčešće po jedan pretplatnik.

Spol pretplatnika

Pretplatnici su bili gotovo svi muškarci, dok je udio žena posve zanemariv, što je u suglasju s velikom nepismenošću žena onog vremena, ali i činjenice da žene još nisu bile dio javnog života, već su bile ograničene na privatnu sferu, dom i odgoj djece (primjerice, Stipčević 2006: 185–186; Stipčević 2008: 352–254). Među pretplatnicima pronalazimo samo pet žena, uz čija imena i prezimena stoji samo podatak o mjestu prebivanja. Jedna je od njih Karlovčanka Dragojla Jarnević, književnica i pedagoginja, tada u svojim tridesetim godinama, koja je za ono doba bila vrlo napredna intelektualka i borkinja za pravo žena na obrazovanje. Kao vatrena ilirkinja, Jarnević se svojim domoljubnim i ljubavnim pjesmama koje je objavljivala u preporodnim listovima toga vremena – *Danici ilirskoj*, *Kolu* i *Der Pilgeru* – pridružila hrvatskoj preporodnoj lirici. U *Zori dalmatinskoj* nije objavljivala, ali je očito za list bila zainteresirana. Na časopis se pretplatila i Marija Piperata, inače udovica vlasnika poznate splitske tiskarske obitelji Piperata. Ne možemo znati što ju je na to motiviralo jer se u još nedovoljno istraženoj povijesti hrvatskog tiskarstva ona spominje samo usput. Moguće da je na taj način nastojala pratiti rad konkurentskih tiskara/nakladnika, jer je list takve naravi bio novina na knjižarskom tržištu, ali je jednako tako moguće da je motiv bio i domoljubni. Uz njih dvije bilježimo još “gospoju” Lovrenicu Kalvi, o kojoj ne znamo ništa drugo osim da se pretplatila iz Zadra, Mariju Martinić, o kojoj također znamo samo da se pretplatila iz Požege, te Riječanku Mariju Troyer, rođenu Adamić, koja se na *Zoru dalmatinsku* pretplatila iz Beča, gdje je, doznajemo to iz drugih izvora, godinama živjela sa suprugom.²⁵ Iako među pretplatnicima pronalazimo samo pet žena, to, dakako, ne mora nužno značiti da žene *Zoru dalmatinsku* nisu čitale, naime mogle su je posuditi od muških članova obitelji. Primjerice, moguće je da je Jagoda Brlić, pjesnikinja koja se u *Zori dalmatinskoj* pojavila s nekoliko pjesničkih priloga (Matičević 1995: 340), do primjerka lista dolazila posredstvom svog brata Andrije Torkvata Brlića ili oca Ignjata Alojzija Brlića, koji su se na njega obojica pretplatili. Zasigurno nije bila izoliran slučaj.

²⁵ O njoj imamo vrlo šture podatke: Maria Anna Lucia Adamić bila je najstarija kći Andrije Ljudevita Adamića i Elizabete Barčić. Rođena je vjerojatno u Rijeci, gdje je i umrla. Udala se za Remigia Troyera ab Aufkirchena rodom iz Brunekena u Tirolu, gradskog blagajnika u Rijeci. Sa suprugom je godinama živjela u Beču, gdje je on bio blagajnik kod kraljevske Opće blagajne za državna i bankarska dugovanja (Labus, n.d.).

Zanimanje	Broj	%
Svećenici	214	41,6
Državni službenici	83	16,1
Vojni časnici	37	7,2
Učitelji i profesori	33	6,4
Učenici i studenti	27	5,2
Trgovci	17	3,3
Zemljoposjednici	13	2,5
Liječnici	5	1,0
Odvjetnici	3	0,6
Knjižari i tiskari	3	0,6
Drugi	3	0,6
Višestruke funkcije	30	5,8
Neidentificirani	47	9,1
Ukupno	515	100

Tablica 1. Profesionalna struktura pretplatnika

Profesionalna struktura pretplatnika

Podaci o zanimanju pretplatnika dostupni su za 515 pretplatnika (oko 69%), što nam može dati dobru okvirnu sliku njihove profesionalne strukture.²⁶ Najveći dio pretplatnika, gotovo 42%, čine pripadnici vjerskih krugova (Tablica 1), a dolazili su većinom iz redova nižeg svećenstva – župnici, kapelani, župnički po-

²⁶ Uz imena 233 pretplatnika (oko 31%) ne stoji podatak o zanimanju. Pretplatnici kod kojih stoji podatak o zanimanju (njih 515 ili oko 69%) razvrstani su u sljedeće kategorije: 1) svećenici, 2) državni službenici, 3) vojni časnici, 4) učitelji i profesori, 5) učenici i studenti, 6) trgovci, 7) zemljoposjednici, 8) liječnici, 9) odvjetnici, 10) knjižari i tiskari, 11) drugi, 12) višestruke funkcije i 13) neidentificirani. U kategoriju “drugi” svrstana su samo tri pretplatnika koja nisu mogla biti razvrstana ni u jednu od prethodnih kategorija, a riječ je o Antunu Zorizi iz Sinja koji se na pretplatničkoj listi pojavljuje samo kao “čitatelj i t.d. u Sinju”, Domeniku Tociglu, “biljarniku u Faru”, i samom uredniku *Zore dalmatinske* Anti Kuzmaniću, koji je upravo tako i naveden. U kategoriju “višestruke funkcije” stavljeni su oni uz čije ime i prezime na listi stoji više zanimanja, pa ih je bilo teško staviti u točno određenu skupinu. Takvi su, primjerice, Chiro Radulovich, “posjednik tergovac u Obrovcu”, Dominis, “xupnik i upravitelj učionicah u Rabu”, Dragutin Hartl, “xupnik i prisjednik sudb. stola i t. d. u Jarnicni”, ukupno njih 30. Njih 47 stavljen je u kategoriju “neidentificiranih zanimanja” jer se nije moglo sa sigurnošću utvrditi o kojim je zanimanjima zapravo riječ. To su zanimanja poput “uvjetovnika”, koje je stajalo, primjerice, pored imena Josipa de Portade ili Lovrenca Portade ili pak zanimanje “zakinjek”, koje je stajalo uz ime Andrije Definisa iz Splita. Treba također napomenuti da su pretplatnici svrstani u navedene kategorije prema tome kako su navedeni na listi pretplatnika, iako se zna da su mnogi od njih, a ne samo oni kod kojih se to izrijekom navodi, vrlo često imali više funkcija.

moćnici i sl., uglavnom iz Dalmacije, iako ih je ponešto bilo i iz Vojne krajine, Hrvatske i Slavonije, pa čak i izvan hrvatskih povijesnih zemalja. Župni su svećenici, obrazovani na djelima franjevačke književnosti i u najbližem dodiru s narodom, možda najviše doprinijeli očuvanju narodnog jezika, često i inicirajući tiskanje knjiga na narodnom jeziku (Lakuš 2005: 100–101). Stoga njihova potpora u vidu pretplate na prvi list tiskan na narodnom jeziku u Dalmaciji, koji je uz to imao i preporoditeljsku misiju, doista ne čudi. Uz niže svećenstvo pronalazimo i pretplatnike iz redova višeg svećenstva koji su dolazili s gotovo cijelog etničkog i geografskog prostora na kojem žive Hrvati.²⁷ Pripadnici vjerskih krugova većinom su katolici, no na popisu pretplatnika pronalazimo i nekoliko pripadnika pravoslavne vjeroispovijesti, uglavnom iz krugova visokog svećenstva, koji su na različite načine ostavili traga u srpskoj kulturi, a većinom su na neki način bili vezani i uz dalmatinski prostor.²⁸ Pripadnike vjerskih krugova inače u najvećem broju pronalazimo i među suradnicima *Zore dalmatinske* (Lakuš 2007: 35), pa stoga možemo zaključiti da su oni doista činili najveću patriotsku skupinu te da su odigrali važnu ulogu u čuvanju i jačanju nacionalnog identiteta.²⁹

Državni su službenici među pretplatnicima, kao i među suradnicima (*ibid.*: 36), drugi po zastupljenosti. Očito se s procesom modernizacije uprave, koja je zahtijevala veći broj službenika, povećavao i udio te skupine u patriotskim krugovima.³⁰ Najčešće su bili zaposleni u sudstvu i upravi, dolazili su uglavnom iz većih dalmatinskih gradova, ponajviše iz Zadra koji je bio administrativno središte, a uz pripadnike crkvenih krugova činili su važan segment školovanog sloja (Peričić 2006: 211). Međutim, njihov je udio (83) neusporedivo manji nego udio svećenika – činili su oko 16% svih pretplatnika uz koje je navedeno zanimanje. Potom, s oko 7%, slijede vojni časnici (37) – kapetani, natporučnici, poručnici, potporučnici, generali, pukovnici, majori i drugi, koji su se, očekivano, velikim dijelom pretplaćivali iz vojnokrajških gradova, premda ih je značajan broj bio i iz Dalma-

²⁷ Na popisu pretplatnika pronalazimo zadarskog nadbiskupa i metropolita Josipa Godeassija, šibensko-hvarskog biskupa Filipa Bordinija, krčkog biskupa Bartula Bozanića, dubrovačkog biskupa Tomu Jederlinića, zagrebačkog biskupa Jurja Haulika, križevačkog biskupa Gabrijela Smičiklase i druge.

²⁸ Primjerice, Đorđe Nikolajević, dubrovački paroh, poslije profesor na bogosloviji u Zadru te dabrobosanski mitropolit, bio je od 1842. do 1862. godine urednik *Srbsko-dalmatinskog magazina*, časopisa koji je imao važnu ulogu u procesu srpske nacionalne integracije u Dalmaciji. Josif Rajačić bio je karlovački mitropolit, dalmatinski episkop, poslije patrijarh Srpske pravoslavne crkve.

²⁹ Zanimljivo je da je u većini europskih nacionalnih pokreta toga vremena kvantitativni udio svećenika među patriotima bio također prilično velik, ali je ipak pokazivao tendenciju pada, kao što je to bio slučaj u češkom, slovačkom i finskom nacionalnom pokretu. Bilo je, doduše, nacionalnih pokreta u kojima uopće nije zabilježena značajnija uloga svećenstva, primjerice u norveškom, estonskom i letonskom (Hroch 2006: 194–197).

³⁰ Slična je tendencija, iako ne svugdje u podjednakoj mjeri, zabilježena i u većini europskih zemalja. Primjerice, udio službenika u češkom, norveškom i finskom nacionalnom pokretu bio je značajan te imao čak i tendenciju rasta, dok u ostalim nacionalnim pokretima to nije bio slučaj (Hroch 2006: 188–190).

cije. Među njima nalazimo i brojna poznata imena, kao što su ban Josip Jelačić, tada pukovnik u Glini, ili pjesnik Petar Preradović, tada poručnik u Zadru, koji je u prvom broju *Zore dalmatinske* objavio budnicu *Zora puca, bit će dana*, a stvarno je i uređivao prve brojeve časopisa.³¹ Relativno skroman broj učitelja i profesora (33 ili oko 6%)³² zasigurno nije bio izraz njihove nezainteresiranosti ili nepostojanja želje da se na taj način bore za nacionalnu dobrobit svoga naroda, već odraz činjenice da je Dalmaciju toga vremena tištio velik problem nedostatka učitelja (Perić 2006: 314).³³ Što se tiče učenika i studenata (27 ili oko 5%), većinom su to bili sjemeništarci i studenti filozofije, koji su u desetljećima koja su slijedila pronašli važno mjesto u društveno-kulturnom, vjerskom ili političkom životu Dalmacije.³⁴ Među pretplatnicima pronalazimo i trgovce (17 ili oko 3%). Zbog prirode svoga posla oni su često putovali te dolazili u dodir s novim idejama, koje su nerijetko i prihvaćali, pa tako nisu bili samo poslovni ljudi, nego i nacionalni ideolozi, povjerljivi izvjestitelji i poštovatelji nacionalne kulture (Roksandić 1991: 102). Udio zemljoposjednika, koji su svi bili iz Dalmacije, samo je nešto manji (13 ili 2,5%). Među pretplatnicima nalazimo, ali u vrlo malom broju, i liječnike (5), odvjetnike (3) te tiskare i knjižare (3). Na časopis su se pretplatila dva tiskara – dubrovački tiskar Petar Martecchini i riječki Antun Karletzky, te jedan knjižar – Franjo Župan iz Zagreba, što znači da je komunikacija u tiskarsko-izdavačko-knjižarskom svijetu u to vrijeme bila dobro razvijena, i to diljem hrvatskih zemalja.

Kao što je već rečeno, za više od 30% pretplatnika, njih 233, nije naveden podatak o zanimanju, već samo o mjestu prebivanja. Međutim, nije uvijek riječ o nepoznatim imenima, već upravo suprotno – među njima često pronalazimo mnoge istaknute osobe iz društveno-kulturnog i javnog života toga vremena, koje, za-

³¹ Uz njih na listi pretplatnika pronalazimo, primjerice, i natporučnika u Trstu Iliju Rukavinu Ljubačkog, koji je bio i suradnik *Zore dalmatinske*, kapetana u miru Franju Kovačevića, koji se pretplatio iz Splita, i mnoge druge.

³² U europskim je nacionalnim pokretima ova skupina iskazivala najveći stupanj varijacije. Dok je u pojedinim nacionalnim pokretima (estonskom, slovačkom) imala dominantnu, u drugima je (češkom, finskom, norveškom) pak imala minornu ulogu (Hroch 2006: 199–200). Među suradnicima *Zore dalmatinske* pronalazimo ih u malom broju, što je vjerojatno rezultat nesavršenosti primijenjene kvantitativne metode, jer su mnogi svećenici obnašali i funkciju učitelja i profesora, no stavljeni su u kategoriju svećenika (Lakuš 2007: 37).

³³ U toj su se kategoriji našla mnoga poznata imena – Antun Mažuranić, poznati jezikoslovac i srednjoškolski profesor u Zagrebu, suradnik i urednik Gajeve *Danice ilirske*, zatim leksikograf, jezikoslovac i učitelj Andrija Stazić, Fancesco Carrara, koji je tih godina bio nastavnik vjeronauka i opće povijesti u biskupskom sjemeništu u Splitu, i drugi.

³⁴ Među njima, primjerice, pronalazimo Andriju Torkvata Brlića koji se pretplatio iz Beča, gdje je u to vrijeme studirao teologiju, a danas ga najviše poznajemo kao autora *Gramatike ilirskoga jezika*, ali i kao važnog podupiratelja ideja hrvatskog narodnog preporoda. Bio je suradnik brojnih periodika 19. stoljeća, pa i *Zore dalmatinske*. Nadalje, Antun Josip Fosco, poslije šibenski biskup, na *Zoru dalmatinsku* pretplatio se u Splitu kao osamnaestogodišnji učenik, a vrijedan je spomena i spisatelj Franjo Kunjašić, inače poslije također svećenik, koji je u to vrijeme bio učenik u Zadru, ali je i objavljivao u *Zori dalmatinskoj*.

nimljivo, nisu vodile računa o tome da istaknu svoj društveni status ili profesiju kojom se bave.³⁵ Pretpostavljamo da su bili već dovoljno poznati, pa im iznošenje takvih podataka nije bilo nužno, a moguće je, dakako, da im njihovo navođenje nije bilo uopće bitno. U svakom slučaju, mnogi od njih bili su i suradnici lista, pa je tim neobičnije što na listi pretplatnika uz njihovo ime stoji samo podatak o mjestu prebivanja.³⁶

Interesantno je također da suradnici nisu nužno uvijek bili i pretplatnici. Primjerice, Šibenčanku Anu Vidović, prvu dalmatinsku pjesnikinju koja se priklonila ilirskom pokretu te u *Zori dalmatinskoj* objavila petnaest epsko-lirskih pjesama, na listi pretplatnika ne pronalazimo, jednako kao što ne pronalazimo ni već spomenutu pjesnikinju Jagodu Brlić koja je u *Zori dalmatinskoj* također objavila nekoliko pjesničkih priloga. Na popisu nije ni Dubrovčanin Antun Pasko Kazali koji se u *Zori dalmatinskoj* u više navrata pojavljuje kao pjesnik i prevoditelj, čak i kao prozni pisac (Stojan 1995: 334–335), ali ni mnogi drugi (primjerice, Medo Pucić ili Orsat Pucić). Možemo možda pretpostaviti da su kao suradnici dobivali primjerak lista, ali za to ne pronalazimo nigdje potvrdu. Štoviše, navedenu je pretpostavku lako srušiti imajući u vidu činjenicu da među suradnicima pronalazimo velik broj onih koji su se na list i pretplatili, primjerice već spomenuti Brođani Ignjat Alojzije Brlić i njegov sin Andrija Torkvat Brlić, hrvatski pučki pjesnik Mate Topalović, također već spomenuti Petar Preradović ili župnik Šime Starčević. Zanimljivo je i to da među pretplatnicima nalazimo i ondašnjeg urednika Antu Kuzmanića, ali i jednog budućeg – Nikolu Valentića, dok Ivana Augusta Kaznačića koji će Kuzmanića naslijediti – nema.³⁷

³⁵ Primjerice, na listi pronalazimo Ignjata Alojzija Brlića, trgovca, jezikoslovca i pisca, koji se pretplatio iz Broda, no mjesto odakle se pretplatio jedini je podatak koji o njemu iz pretplatničke liste doznajemo. Pronalazimo i Franju Alačevića te Stjepana Ivičevića, o kojima iz pretplatničke liste ne doznajemo ništa osim da su se pretplatili iz Makarske. Međutim, Alačević je bio istaknuta osoba kulturno-javnog života Makarske 19. stoljeća, posebice njegove druge polovice, dok je Ivičević bio poznati pjesnik, pisac, političar, poslije i gradonačelnik Makarske. Na list se u Zadru pretplatio i Josip Ferrari-Cupilli, no i kod njega stoji jedino taj podatak. Ferrari-Cupilli je, međutim, obilježio povijest Zadra 19. stoljeća, između ostalog i kao biograf zaslužnih osoba iz hrvatske povijesti, ali i pjesnik prigodničar te prevoditelj nekoliko hrvatskih narodnih pjesama, kao i Preradovićeve *Zora puca* na talijanski jezik (Kolumbić 1995). Na popisu je i Dragutin Kušlan, odvjetnik i političar, o kojem doznajemo samo da se pretplatio u Karlovcu. U to je vrijeme, naime, Kušlan ondje bio odvjetnik, a inače se vrlo rano pridružio preporodnom pokretu. Na listi pretplatnika su i Antun Rocci, dubrovački pristaša ilirskog pokreta, kao i književnik Ljudevit Vukotinović koji se pretplatio iz Moslavine, gdje je u to vrijeme obnašao dužnost suca.

³⁶ Primjerice, među navedenima suradnici su bili Ignjat Alojzije Brlić, Stjepan Ivičević, Antun Rocci i Ljudevit Vukotinović.

³⁷ Za njega se zna da je u *Zori dalmatinskoj* počeo suradnju tek potkraj 1844. godine (Stojan 1995: 332).

Kolektivni pretplatnici

Posebno su zanimljivi kolektivni pretplatnici, koji su činili oko 9% svih pretplatnika. Unatoč malom postotku značaj im je velik jer je njihovim posredstvom *Zora dalmatinska* mogla doći do velikog broja čitatelja. Kao što je već rečeno, kolektivne su pretplatnike činila uredništva novina, čitaonice, kavane, škole i sveučilišta, vjerske i druge organizacije, knjižare i knjižnice te Carska kraljevska vlada u Zadru, ukupno njih 67 (Graf 2). Najviše je bilo onih iz Dalmacije (14), a uglavnom je riječ o kavanama te o čitaonicama i kasinima, zatim iz Hrvatske i Slavonije (12), gdje su većinom u pitanju također čitaonice i kasina, te iz Italije (12), odakle dolazi najveći broj novina koje su razmjenom došle do svog primjerka *Zore dalmatinske*.

Najzastupljenija su među kolektivnim pretplatnicima bila uredništva raznih novina, ukupno 24. U samom je zaglavlju *Zore dalmatinske* stajalo, naime, da se list daje u zamjenu za “kojimudrago narodni ili strani list”, pa su mnoga uredništva navedeno i prakticirala. Na listi pretplatnika najviše je bilo, kao što je već spomenuto, novina koje su izlazile na tlu tada još razjedinjene Italije,³⁸ čak osam – dvoje novine iz Milana³⁹ i po jedne iz Trsta,⁴⁰ Padove,⁴¹ Torina,⁴² Venecije,⁴³ Verone⁴⁴ i San Vita u južnoj Sardiniji,⁴⁵ te iz Mađarske, a riječ je o dvojim (srpskim) novinama tiskanim u Pešti,⁴⁶ odnosno o jednim novinama iz Budima.⁴⁷ U Češkoj bilježimo troje praške novine.⁴⁸ Njihova su uredništva sva redom do primjerka dolazila razmjenom svojih listova sa *Zorom dalmatinskom*. Osim njih do *Zore dalmatinske* razmjenom su dolazila i uredništva dvaju listova u Ljubljani (Slovenija)⁴⁹ te uredništva samo dvojih novina u Bansknoj Hrvatskoj i Slavoniji – dobro znanih zagre-

³⁸ Do ujedinjenja tada razjedinjenih talijanskih državnica konačno je došlo 1861. godine kada je stvorena Kraljevina Italija.

³⁹ Iz Milana su se pretplatila dva lista: *Bazar – list umjetničkih, književnih i kazališteskih novinah* te ilustrirane novine *Cosmorama Pittorico*.

⁴⁰ Na pretplatničkoj se listi navodi samo nedefinirana formulacija – “poslanje novinah u Trstu”. Naručena su 2 primjerka. Na listi se pretplatnika inače vrlo rijetko objavljivao broj naručenih primjeraka.

⁴¹ Bio je to časopis “*Euganeo di scienze, lettere e varietà*”, poznatiji pod skraćenim nazivom *Euganeo*.

⁴² Riječ je o časopisu *Letture di famiglia: giornale settimanale di educazione civile, morale e religiosa*.

⁴³ Bio je to časopis *Gazzetta di Venezia*.

⁴⁴ Riječ je o časopisu *Foglio Veronese*.

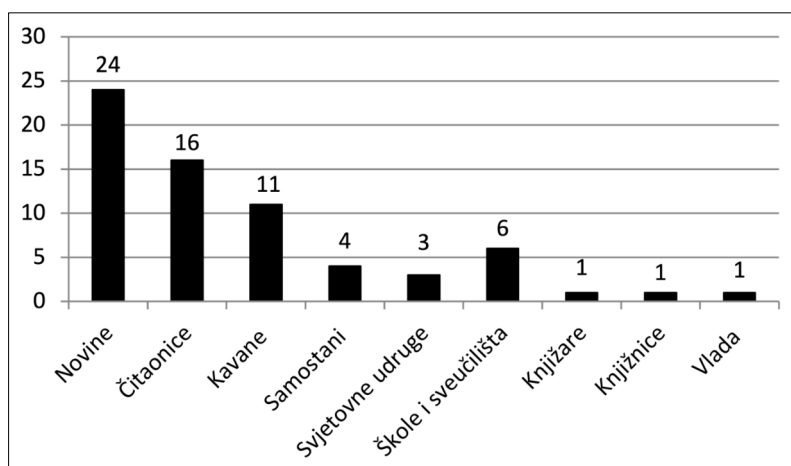
⁴⁵ Bio je to časopis *Amico del Contadino*.

⁴⁶ Riječ je o novinama pod naslovom *Novine narodne Serbske* i *Serbske narodne novine*.

⁴⁷ U Budimu je riječ o novinama pod naslovom *Skorotec Njemačko-Budimski*.

⁴⁸ Riječ je o sljedeća tri lista: *Kwety narodny*, *Panorama des Universum* i *Praxske Nowiny*.

⁴⁹ Riječ je *Kmetijskim in rokodelskim novizama*, vodećim novinama slovenskog preporoda, i o *Laibacher Zeitungu*, novinama na njemačkom jeziku koje su bile vrlo utjecajne sve do pojave *Kmetijskih in rokodelskih noviza*.

Graf 2. Kolektivni pretplatnici

bačkih Gajevih *Novina horvatsko-slavonsko-dalmatinskih* te *Agramer Politische Zeitung*, novina na njemačkom jeziku koje su podupirale mađaronski smjer u hrvatskom političkom životu. Do svog su primjerka razmjenom došla i uredništva novina u Istri i na kvarnerskim otocima,⁵⁰ u Lavovu (Ukrajina),⁵¹ Beču (Austrija),⁵² Bernu (Švicarska),⁵³ Karlovcu (Vojna krajina)⁵⁴ i Beogradu (Srbija).⁵⁵

Zora dalmatinska dolazila je i do korisnika čitaonica (16), najviše na području Hrvatske i Slavonije (6), kao i Dalmacije (4). Na nju su se u Hrvatskoj i Slavoniji pretplatili po dvije čitaonice u Zagrebu i Varaždinu te po jedna u Osijeku i Samoboru. U Dalmaciji su se pretplatili čitaonice (kasina) u Zadru, Splitu, Šibeniku i Kninu, a u Vojnoj krajini dvije čitaonice u Karlovcu, odnosno kasino u Senju. Na području Istre i kvarnerskih otoka bilježimo dva kasina u Rijeci, a na području Crne Gore kasino u Kotoru.⁵⁶ Narodne su čitaonice, poznato je, u vrijeme narodnog preporoda bile okupljalište domoljuba i imale izrazito političko obilježje

⁵⁰ Riječ je o novinama *Eco del litorale Ungarico*, tiskanim u Rijeci.

⁵¹ Riječ je o novinama na poljskom jeziku *Gazeta Lwowska*, koje su bile organ austrijskih vlasti u Galiciji. Lavov je, naime, u to vrijeme, nakon prve diobe Poljske 1772. godine pripao Habsburškoj Monarhiji (Austriji) pod kojom je ostao do kraja Prvog svjetskog rata.

⁵² Na pretplatničkoj se listi navodi samo nedefinirana formulacija – “poslanje novinah u Beču”. Iz Beča je stigla narudžba za 5 primjeraka.

⁵³ Riječ je o njemačkim književnim novinama *Moravia*.

⁵⁴ Radi se o karlovačkom listu *Der Pilger*, prvom karlovačkom listu koji se bavio ekonomskim temama, na njemačkom jeziku.

⁵⁵ Riječ je o *Beogradskim serbskim novinama*, službenom listu tadašnje Kneževine Srbije.

⁵⁶ U to se doba Kotor inače smatrao dijelom Dalmacije. Bio je važna ratna luka austro-ugarske ratne mornarice sve do 1918. godine.

(Stipčević 2008: 245–246, 315–318), pa pretpostavljamo da su primjerci koji su u njih stizali dolazili do širokog kruga čitatelja.

Važno središte društvenog života bile su svakako i kavane, koje su se također pretplaćivale na ovaj tjednik, ukupno njih 11. Najjači su interes, što je i razumljivo, pokazale kavane u Dalmaciji – tri u Zadru,⁵⁷ dvije u Šibeniku⁵⁸ i jedna u Splitu.⁵⁹ Na području Banske Hrvatske i Slavonije samo su se dvije kavane pretplatile, i to obje u Bakru.⁶⁰ Zanimljivo je da među kavanama ne pronalazimo niti jednu kavanu iz Zagreba ili preostalih dijelova Banske Hrvatske i Slavonije. Interes za časopis u toj je regiji bio puno veći na individualnoj razini. Naposljetku, bilježimo i dvije kavane u Trstu (Italija) te jednu u Rijeci (Istra i kvarnerski otoci).⁶¹

Među pretplatnicima pronalazimo i samostane: kapucinski samostan u Rijeci, samostan u Vrbniku na otoku Krku te samostan u Pazinu (Istra i kvarnerski otoci). Na popisu je i nekoliko svjetovnih i vjerskih škola, kao što su zadarski (Dalmacija) i beogradski licej (Srbija), u kojem su se na *Zoru dalmatinsku* pretplatili, kako je navedeno, “gospoda profesori”, te sjemeništa u Zadru (Dalmacija) i Senju (Vojna krajina). Među pretplatnicima su i dvije domoljubne udruge, obje sa sjedištem u Zagrebu – Mladex narodna duhovna i Mladex domorodna u kr. odhranilištu (Banska Hrvatska i Slavonija), kao i jedna knjižara u Veneciji te Biblioteka ilirska u Trstu (Italija). Do svog je primjerka pretplatom došla i Carska kraljevska vlada u Zadru.

Zaključak

U relativno mladoj disciplini povijesti knjige, koja se u nas počela razvijati tek prije nekoliko desetljeća, popisi pretplatnika još su nezasluženo na margini interesa znanstvenika. Jednako su tako sve donedavno bili neprepoznati i u području istraživanja književnosti i knjige. Podaci koje na njima pronalazimo – od imena i prezimena pretplatnika, spola i mjesta prebivanja pa do zanimanja i društvenog statusa – otkrivaju njihov velik istraživački potencijal (Lakuš; Vukadin 2012). Iz popisa se pretplatnika može iščitati kulturna, društvena, ali i politička podrška izdavačkom pothvatu, autoru ili pokretaču novih ideja (Stipčević 2006: 116). Kada su nastajali, popisi su pretplatnika također bili od velikog značaja jer su

⁵⁷ To su kavana Nikole Brazanovića, kavana zadarskog Kasina i kavana “Del Giardino”.

⁵⁸ To su krčma Sretana Lukasa i kavana Andrije Fontane.

⁵⁹ Riječ je o kavani Stjepana Petrine.

⁶⁰ Riječ je o “Kafani Gosp. Giovannija” te o “Kafani na šetnji (del Passeggio)”. Bakar se inače od 1822. godine nalazio pod vlašću hrvatskog bana.

⁶¹ U Trstu je riječ o “Kafani narodah” i o “Caffè della Marina” – u ime obiju kavana pretplatili su se vjerojatno njihovi vlasnici – Matia Depén za prvu, a Maurizio Rodolfo za drugu. U Rijeci se na *Zoru dalmatinsku* pretplatila “Kafana tergovačka (del Commercio)”.

obično “oblikovali [...] predodžbe o vrijednosti nekog djela, usmjeravali njegovu recepciju i sudjelovali u oblikovanju njegove publike” (Hameršak 2020: 135), a uz to, dakako, i omogućavali da knjiga ili časopis budu tiskani.

Pretplatnička lista *Zore dalmatinske*, prvog hrvatskog književnog lista koji je izlazio izvan Zagreba, u Zadru, donosi dragocjene podatke o pretplatničkom tijelu jednog preporodnog lista iz sredine 19. stoljeća. Polazeći od pretpostavke da su pretplatnici bili i čitatelji tog lista, popis nam otkriva da je njegovo čitateljstvo bilo još velikim dijelom dominantno muško. Pretplatnici su dolazili s cijelog etničkog i geografskog područja na kojem žive Hrvati, pa i šire, te je na taj način taj časopis u velikoj mjeri podupirao proces nacionalne, političke i kulturne integracije hrvatskog naroda. Sve njih, uz suradnike, možemo smatrati jezgrom “patriotske zajednice” u Dalmaciji. Pretplatnici su pripadali različitim profesijama, a najbrojniji su bili pripadnici vjerskih krugova, posebice župno svećenstvo. Vrlo je vjerojatno da se zahvaljujući njima *Zora dalmatinska* čitala i nepismenim seljacima, kojima je u početku bila i namijenjena. Do većeg broja čitatelja list je dolazio i preko tzv. kolektivnih pretplatnika, posebno čitaonica i kavana.

Popis nam pretplatnika, dakle, otkriva odgovore na većinu pitanja koja se u povijesti čitanja smatraju ključnima (Darnton 1986) – *što* (preporodni časopis), *tko* (spolni i profesionalni profil pretplatnika), *gdje* (geografska disperzija pretplatnika) i *kada* (1844. godina) se čitalo, a dijelom i odgovor na pitanje *kako*. Postojanje spomenutih kolektivnih pretplatnika kao što su uredništva novina, čitaonica, knjižnice ili kavane ukazuje na to da je list bio čitan i u kolektivnom okruženju, moguće i naglas, a naglas je sigurno čitan, kao što je već spomenuto, i u ruralnim krajevima među nepismenim seljacima. Međutim, popis pretplatnika ne daje nam odgovor na pitanje *zašto*. Odgovor se može samo naslutiti iz niza poziva na pretplatu iz kojih je vidljivo da se davanje financijske potpore za tiskanje držalo domoljubnim činom kojim pretplatnici podupiru preporod hrvatske riječi i hrvatskog naroda. Imajući u vidu da je motiv pretplate u to vrijeme bio često domoljubni (Stipčević 2008: 82–89) i da su gotovo sve knjige u kojima su pretplatničke liste zabilježene “bile na neki način obojene nacionalnim duhom” (Lakuš 2009: 38), velika je vjerojatnost da je motiv u većini slučajeva bio doista takav. Bio je to odgovor na poziv nakladnika, braće Battara, da *Zoru dalmatinsku* podrže “svi koji žele nacionalnu dobrobit i koji u srcu imaju iskru domoljubne ljubavi” (*Il Rammentatore Zaratino* 1844). Iako se *Zora dalmatinska* ugasila sredinom 1849. godine, neosporno je da su, uz suradnike, i njezini pretplatnici dali zamah narodnom preporodu koji će u Dalmaciji doživjeti svoju puninu u drugoj polovici 19. stoljeća.

LITERATURA

- Barac, A. 1933. O pretplatnicima, kupcima i čitaocima hrvatskih knjiga i časopisa. *15 dana: kronika naše kulture* 3, 1: 1–3.
- Cetnarowicz, A. 2006. *Narodni preporod u Dalmaciji*. Zagreb: Srednja Europa.
- Darnton, R. 1982. What is the History of Books. *Daedalus* 111, 3: 65–83.
- Darnton, R. 1986. First Steps Toward a History of Reading. *Australian Journal of French Studies* 23: 5–30.
- Falski, M. 2018. Mecene i nacionalno blago. Komparativno čitanje hrvatskog i slovenskog konteksta institucionalizacije književnosti u predilirskom vremenu. *Književna smotra* 5, 189 (3): 51–58.
- Gross, M. 1981. Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije. U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*: 283–306. Ur. M. Gross. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Hameršak, M. 2020. Popis pretplatnika kao paratekst: od društvene hijerarhije do zamišljene zajednice. *Književna smotra* 52, 195 (1): 129–144.
- Hroch, M. 2006. *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi: komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*. Zagreb: Srednja Europa.
- Il Rammentatore Zaratino, Lunario Cattolico e Greco ad uso della Dalmazia per l'anno bisestile 1844 corredato di nuove interessanti notizie*. 1844. Zara: Tipografia Battara.
- Il Rammentatore Zaratino, Lunario Cattolico e Greco ad uso della Dalmazia per l'anno 1846 corredato di nuove interessanti notizie*. 1846. Zara: Tipografia Battara.
- Kolumbić, N. 1995. Hrvatski dopreporodni pisci u Zori dalmatinskoj. U: *Zora dalmatinska (1844-1849): zbornik radova sa znanstvenog skupa 150. obljetnice "Zore dalmatinske", održanog u Zadru 1. - 15. listopada 1994.*: 283–289. Ur. Š. Batović. Zadar: Matica hrvatska.
- Labus, N. "Adamich, Maria Anna Lucia". *Biografije poznatih, manje poznatih i nepoznatih Riječana koji su obilježili riječku povijest*. https://moja-rijeka.eu/rijeka_biografije_adamic_marija.html. Pristupljeno 12. lipnja 2024.
- Lakuš, J. 2005. Između govornog i pisanog jezika: višejezična nakladnička slika dalmatinskog prostora prve polovice 19. stoljeća. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48: 84–107.
- Lakuš, J. 2007. Dalmatinsko novinstvo u ozračju nacionalnih kretanja prve polovice 19. stoljeća – primjer *Zore dalmatinske* (1844 – 1849). U: *Kraljski Dalmatin: 200 godina hrvatskog i zadarskog novinarstva u europskom kontekstu. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zadar, 12.-13. srpnja 2006.*: 25–41. Ur. N. Zgrabljic Rotar. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Lakuš, J. 2009. Pisac i čitatelji: fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća. *Libellarium* 2, 1: 29–45.
- Lakuš, J. i J. Vukadin. 2012. Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća. *Libellarium* 5, 1: 33–70.
- Lipovčan, S. 1995. Hrvatska "osamstočetrdesetosma" na stranicama *Zore dalmatinske*. U: *Zora dalmatinska (1844-1849): zbornik radova sa znanstvenog skupa 150. obljetnice "Zore dalmatinske", održanog u Zadru 1. - 15. listopada 1994.*: 139–161. Ur. Š. Batović. Zadar: Matica hrvatska.
- Lipovčan, S. 2006. *Mediji – druga zbilja?*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Maštrović, T. 1995. Kroatizam Ante Kuzmanića i *Zora dalmatinska*. U: *Zora dalmatinska (1844-1849): zbornik radova sa znanstvenog skupa 150. obljetnice "Zore dalmatinske", održanog u Zadru 1. - 15. listopada 1994.*: 59–78. Ur. Š. Batović. Zadar: Matica hrvatska.

- Matičević, I. 1995. Pisci iz Slavonije u *Zori dalmatinskoj*. U: *Zora dalmatinska (1844-1849): zbornik radova sa znanstvenog skupa 150. obljetnice "Zore dalmatinske", održanog u Zadru 1. - 15. listopada 1994.*: 339–363. Ur. Š. Batović. Zadar: Matica hrvatska.
- Obad, S. 1977. Neki problemi oko *Zore dalmatinske* u početku izlaženja. *Radovi Centra JAZU u Zadru* 24: 97–106.
- Peričić, Š. 1993. *Gospodarske prilike Dalmacije: od 1797. do 1848*. Split: Književni krug.
- Prpa-Jovanović, B. 1998. *Srbsko-dalmatinski magazin 1836-1848: preporodne ideje Srba u Dalmaciji*. Split: Književni krug.
- Raven, J. 2018. *What is the History of the Book?*. Cambridge: Polity.
- Roksandić, D. 1991. *Srpska i hrvatska povijest i "nova historija"*. Zagreb: Stvarnost.
- Stančić, N. 1981. Narodni preporod u Dalmaciji. U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*: 231–281. Ur. M. Gross. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Stipčević, A. 2006. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. – Od glagoljskog prvotiska (1483.) do Hrvatskoga narodnog preporoda (1835.)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stipčević, A. 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga III. – Od početka Hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stojan, S. 1995. Dubrovački suradnici *Zore dalmatinske*. U: *Zora dalmatinska (1844-1849): zbornik radova sa znanstvenog skupa 150. obljetnice "Zore dalmatinske", održanog u Zadru 1. - 15. listopada 1994.*: 331–337. Ur. Š. Batović. Zadar: Matica hrvatska.
- Zora dalmatinska*. 1844–1849. U Zadru: u slovotiskarnici bratje Battara.
- Zöllner, E. i T. Schüssel. 1997. *Povijest Austrije*. Zagreb: Barbat.

SUMMARY

TRACING THE READERSHIP OF *ZORA DALMATINSKA* (1844–1849), THE FIRST NEWSPAPER OF THE CROATIAN NATIONAL REVIVAL IN DALMATIA

The essay analyzes the preserved subscriber list of the weekly *Zora dalmatinska* (1844–1849), the first revivalist journal in Dalmatia and the first Croatian literary journal published outside Zagreb. Printed in Croatian, it played an important role in the process of shaping and strengthening Croatian national identity. The study presents the gender and professional profile of the subscribers, as well as their geographical dispersion, and highlights the importance of so-called collective subscribers, thanks to whom the paper reached a larger number of readers. The paper aims not only to shed light on the still insufficiently researched readership of the 19th century but also to establish the composition of the patriotic circle gathered around this publication. The aim of the study is to highlight the value and relevance of subscription lists in the study of the history of the distribution of books, newspapers, and magazines, as well as in readership research.

Keywords: subscription lists, *Zora dalmatinska*, 19th century, Croatia, Dalmatia, history of books and reading